

ДО 400-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

М. М. СТРАХОВ, чл.-кор. АПН України

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Одне з найвидатніших місць в історії України належить гетьману Богдану Хмельницькому — талановитому полководцю і організатору збройних сил визвольної війни українського народу проти Польщі 1648—1657 рр., видатному політику і блискучому дипломату. Будівничий і володар, людина великих здібностей і залізної волі, Богдан Хмельницький зумів піднятися до розуміння історичних потреб України, ставши фундатором Української незалежної самостійної держави. Для України гетьманство Хмельницького відкрило нову добу історії. Своєю невичерпною енергією він зумів об'єднати усі верстви українського народу в ім'я спільної мети — визволення Батьківщини від іноземного поневолення і створення Української держави.

Становлення української державності відбувалося в умовах тривалої народно-визвольної війни, яка об'єктивно була єдиною можливістю здобути свободу і незалежність. Український народ, піднявшись на боротьбу проти польської корони та магнатів, виганяв з рідної землі польську адміністрацію. А це призводило до ситуації, в силу якої українське суспільство, яке вело війну за свою національну незалежність, залишалось без державної організації, що створювало реальну загрозу самому його існуванню. Тому необхідність розбудови української державності виявилася вже на початку визвольної війни. Тоді і з'явилися відомості про те, що гетьман Хмельницький створює окреме князівство. Хмельницький не приховував своїх намірів і в лютому 1649 р. повідомив комісарів польської корони про свою мету розбудови незалежної Української держави¹.

Для формування української державності гетьман Богдан Хмельницький використав вже готову, перевірену на практиці військово-адміністративну організацію козацтва. Полковники, сотники, отамани ставали не тільки військовими начальниками, а й адміністративними і судовими урядовцями в своїх повітах². Таким чином, в умовах війни ця органі-

¹ Див.: Дорошенко Д. І. Нарис історії України (до половини XVII століття). Мюнхен, 1966. Т. 1. С. 215, 265.

² Див.: Історія України в запитаннях та відповідях, К., 1991. Вип. 3. С. 8.

зація ставала не тільки загальною для козацько-селянського війська, а й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Там, де з'являлося козацьке військо, народ виступав проти польської шляхти, проганяв панів та їх урядовців, «піддавався козацькій владі». Як писав у 1653 р. сотник Пилип Уманець до одного з московських воевод: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям не годиться до воевод листів писати, — то ми за ласкою божою тепер не прості, а лицарі запорозького війська. Тепер у нас, за ласкою божою, тут у всім краю сіверським ні воеводи, ні старости, ні судді нема, — Боже дай, щоб здоров був Богдан Хмельницький, гетьман усього війська запорозького! У нас тепер пан полковник за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю...»¹.

Ось чому політичну організацію, яка склалася на території звільненої України, сучасники вважали українською козацькою державою і називали Військом Запорозьким, або Хмельниччиною. Так оцінював її і сам гетьман: «Не стане мені на Україні нога ні одного князя або шляхетки, а схоче котрий з нами хліб їсти — нехай Війську Запорозькому буде послушний»².

Богдан Хмельницький успішно поєднував воєнну діяльність з напруженою державотворчою роботою. Війна, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це лежало на його плечах. Створення козацької держави стало особистою заслугою Богдана Хмельницького.

Важливе значення мало те, що держава створювалась не на порожньому місці. Гетьман мав змогу спиратися на багаторічний досвід козацтва, яке в процесі свого розвитку почало закладати основи своєї державності у вигляді Запорозької Січі. Звідси розвивалися такі особливості козацької держави, що складалася, як виборність органів державної влади, значна роль колегіальних рад різних рівней, притаманий козацькій організації демократизм. Але Хмельницький не просто прикладав козацький устрій Запорозької Січі до державних потреб, він його розвивав та удосконалював. Крім того, Богдан Хмельницький намагався об'єднати демократичний запорозький устрій з полково-сотенною структурою та організацією управління реєстрового козацького війська.

Основою нової української держави було козацтво. Під його впливом демократичні риси у вирішенні справ було пе-

¹ Історія українського війська, Львів, 1936. Ч. 1. С. 286.

² Див.: *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. К., 1992. С. 283.

ренесено на нову державність, що створювало можливість для розвитку республіканської форми правління. У цьому розумінні це була демократія, але демократія для козацтва. Однак провід у козацькій державі Богдана Хмельницького обняла старшина, яка взяла до своїх рук адміністративні функції. Козацька старшина управляла всією країною, охоплюючи різні сфери суспільного життя: цивільну адміністрацію, судочинство, земельні справи тощо.

Адміністративний апарат держави створювався під особистим керівництвом Богдана Хмельницького. Він зумів зібрати і згуртувати навколо себе талановитих помічників, яким доручав керівництво окремими галузями державного життя. До складу козацької старшини, яка відігравала вирішальну роль в державному управлінні, включалися не тільки запорозькі і реєстрові полковники, загартовані у воєнних походах, а й представники українських шляхетських родин. Високі посади отримували українські православні шляхтичі, деякі з них брали участь в роботі урядових установ Речі Посполитої, служили в польському коронному війську.

Система козацьких державних органів влади і управління складалася з трьох урядів: генерального, полкового та сотенного. Над ними стояла лише військова, або генеральна, рада — збори всього війська. Вона не була постійно діючим органом і збиралася лише тоді, коли треба було вирішувати особливо важливі питання: вибирати гетьмана і генеральну старшину, давати згоду на воєнні походи, укладати договори з іншими державами, визначати основні напрями державної політики¹. Військовій раді мусили коритися всі інші установи запорозького війська. Надалі все частіше військовою радою стала замінити рада генеральної старшини.

Генеральний уряд було представлено гетьманом війська запорозького та генеральною старшиною.

Великий гетьман — найвищий полководець і організатор запорозького війська. Під час війни його влада над військом була необмеженою. Він же був правителем, главою держави з широкими повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових та судових функцій, видавав універсали — загальнообов'язкові нормативні акти. У важливих справах гетьман мусив рахуватися з радою генеральної старшини, а також з військовою радою.

Хмельницькому удалося значно підвищити авторитет гетьманської влади. Він перший одержав офіційний титул гетьмана, який раніше належав лише керівникам польського

¹ Див.: Велика історія України від найдавніших часів. К., 1993. Т. II. С. 65.

війська. У січні 1648 р. його обрали гетьманом низові козаки¹, а після перемоги під Корсунем Хмельницький оголосив себе главою звільненої України².

Військова рада збиралася за часів Хмельницького лише тоді, коли це вважав необхідним гетьман, — зрідка, в найважливіших справах. Він же скликав і раду генеральної старшини. Як писав М. С. Грушевський, «гетьман поза радою править сильно і самовласно, має право над життям і смертю кожного і військо йому вповні і безгранично послухно. Отже сполучення широкого козацького самовластя з таким незвичайним послухом і дисципліною найбільше і дивувало сторонніх»³.

Складними і напруженими були взаємини Богдана Хмельницького з польською короною, Польський король Ян Казимир офіційно визнавав гетьмана Богдана Хмельницького як правителя, і королівські послі після підписання Зборовського договору 1649 р. вручили йому на раді в Переяславі гетьманську булаву і бунчук. Однак польський король вважав себе сюзереном, а Богдана Хмельницького — своїм васалом. Як було сказано у Білоцерківському договорі 1651 р., кожний, хто стає гетьманом, «повинен дати присягу у вірнопідданстві його королівській милості і Речі Посполитій»⁴. В той же час Богдан Хмельницький не визнавав фактично своєї залежності від польського короля, підкреслюючи на Переяславській раді 1654 р., «що вже шість років живемо без государя в нашій землі»⁵.

У перебігу подій багатолітньої народно-визвольної війни надзвичайно важко було створювати незалежну державу. Богдан Хмельницький розумів, що молода козацька держава має ще слабкі і неустатковані основи. Сильно рукою він мусив підтримувати лад і порядок новоствореному війську, боротися з проявами козацької анархії та свавілля старшин і нових урядовців. Хмельницькому приходилось часто просто усувати полковників, а на їх місце призначати інших, усіяко підтримувати авторитет центральної влади і особисто гетьмана Війська Запорозького. В Універсалі від 14 липня 1653 р. гетьман писав: «Сотнику почепський, дивне діло, що ви без відома нашого... обиди всякі чините»⁶. Хмель-

¹ Див.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. К., 1990. Т. 2. С. 180.

² Див.: Літопис Самовидця. К., 1971. С. 52.

³ Див.: Грушевський М. С. Вказ. праця. С. 235.

⁴ Хрестоматія з історії Української РСР. К., 1959. Т. 1. С. 277.

⁵ Там же. С. 294.

⁶ Там же. С. 287.

ницький міцно тримав в руках різні групи старшини і не дозволяв їм вступати в боротьбу між собою або протиставитись гетьману.

Важливе місце серед органів козацької держави займав генеральний уряд, повноваження якого розповсюджувалися на усю звільнену територію України. До генеральної старшини — найближчих помічників гетьмана належали: генеральний обозний, який відав військовою артилерією, генеральний писар, що керував зовнішніми відносинами, очолював генеральну військовою канцелярію, а також генеральні бунчужний, підскарбій, осавули, хорунжий та судді¹. Богдан Хмельницький запровадив таку нову державну структуру, як старшинська рада, яку склали генеральна старшина і полковники і яка перебрала значну частину державних функцій у загальновійськової ради. З часом старшинська рада перетворилась в постійно діючий розпорядчий, виконавчий та судовий орган козацької держави.

Полковий уряд був представлений своєю старшиною, до якої відносились полковник та полкова старшина (обозний, осавули, хорунжий, писар, суддя). Тут також існувала полкова рада. Полковник мав подвійну функцію: адміністративну і військову. Він стояв на чолі території полку, виконував гетьманські доручення, наглядав за фінансами, вів суд, одне слово — відав усіма адміністративними справами своєї округи². До складу сотенного уряду входили сотник і сотенна старшина. Їх функції були аналогічними полковій старшині. Частиною сотні — куренем командував курінний отаман. Коли він мав ще й адміністративну владу у своєму місті, тоді його звали городовим отаманом. В селах були сільські отамани.

Відповідно до військового рангу урядовці одержували платню. Наприклад, генеральний писар отримував 1000 польських золотих, генеральний обозний — 400, полковник — 300 золотих і т. ін.³. Уряд також наділяв козацьку старшину «ранговими» тимчасовими володіннями за рахунок державного земельного фонду. Розмір такого володіння залежав від рангу, посади. Надавалося воно на строк виконання урядовцем адміністративних чи військових функцій.

У великих упривілейованих містах діяло магдебурзьке право, міщани мали свій особливий устрій і самоврядування. Свої окремі установи зберігала православна церква. Богдан Хмельницький клопотався церковним будівництвом і, як

¹ Див.: Велика історія України. Т. II, С. 65.

² Див.: Історія українського війська, Ч. I, С. 244.

³ Див.: Хрестоматія з історії Української РСР. Т. I. С. 307.

свідчить літопис, покрив міддю й позолотою верх церкви Святого архістратига Михаїла. Залишалися старі порядки і управа в монастирських і церковних маєтках.

Розпочинаючи війну, Богдан Хмельницький мав намір звільнити з-під влади Польщі значну територію України, встановивши кордон із Польщею по Віслі. Але плани Хмельницького про велику державу «по Холм і Галич» відразу здійснити не вдалося¹. За умовами Зборовського договору 1649 р., який дав правні основи козацькій державі, її територією були визнані три наддніпрянські воєводства — Київське, Брацлавське і Чернігівське. Західна границя йшла вздовж Случу, це була так звана Козацька лінія. Польські війська не мали права її переходити. Білоцерківський договір обмежив територію козацької держави Богдана Хмельницького лише одним воєводством — Київським. Але вже після битви у червні 1652 р. під Батогом козацьке військо знову зайняло давню свою територію, до границь Волині і Поділля. «Як далеко козацька шабля досягла, так далеко й козацька влада мусить бути», — говорив з цього приводу генеральний писар Іван Виговський². У 1654 р. територія держави Богдана Хмельницького складала приблизно 200000 кв. км. охоплюючи Лівобережжя, частину Правобережжя і південного степу³.

Богдан Хмельницький прийняв у реєстрового козацького війська поділ на полки і сотні, який переходив у поділ покочаної території на полкові округи. Цей поділ був пов'язаний з принципом комплектування полків козаками певної місцевості. Отже, кожен полк отримував назву від центрального міста даного регіону. Існували, наприклад, полки: Канівський, Чигиринський, Лубенський тощо. Хмельницький наповнив цей принцип державним змістом. Він зробив полк не тільки воєнно-територіальною, а й адміністративно-територіальною одиницею. Тепер полки і сотні почали включати не лише козаків, а й усе населення, що мешкало в їх межах. Полковник зі своєю старшиною керував населенням усього полку, виконував адміністративні функції, підлягаючи безпосередньо гетьману.

Після Зборовського договору територія трьох воєводств — Київського, Брацлавського і Чернігівського — була поділена на 16 полків та 272 сотні. Надалі кількість полків зросла до 17⁴. Запорозька Січ залишалась самостійною адміністративно-територіальною одиницею. В нових умовах центром

¹ Див.: Велика історія України. Т. II. С. 64.

² Історія українського війська. Ч. I. С. 198.

³ Див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 337, 345.

⁴ Див.: Історія українського війська. Ч. I. С. 266.

українського життя стає гетьманська резиденція — Чигирин, де перебувала найвища козацька старшина, де вирішувалися справи у військовому суді і в генеральній військовій канцелярії, де було розташовано монетний двір¹.

У центрі уваги Богдана Хмельницького було і військове будівництво, яке в значній мірі залежало від міжнародних угод. Так, згідно із Зборовською угодою дозволялось мати «чотиридесят тисячей війська запорозького і споряження реєстрів»². Козацтво ставало упривілейованим станом. Вписані до реєстру козаки та їх сім'ї могли мешкати в королівських і панських маєтностях трьох воєводств, «не підлягаючи ані урядам, ані панам своїм». Мир, підписаний під Білою Церквою у вересні 1651 р., зменшив число реєстрового війська до 20000 і дозволив набирати його тільки у воєводстві Київському. Однак Богдан Хмельницький не визнавав умов Білоцерківського договору. Він самочинно довів чисельність козацького реєстру до 40 тисяч, а потім, коли польський сейм його не затвердив, фактично розірвав договір. В дійсності в цей час в Україні діяла величезна збройна сила, яка сягала 300 000 чол. Кількість людей у кожному з 16 полків, на які розподілялося військо Хмельницького, доходила до 20000³.

Більш конкретне уявлення про склад та характер козацького війська надає «Реєстра всього Війська Запорозького», складена військовою канцелярією у Чигирині восени 1649 р. і підписана гетьманом Богданом Хмельницьким і генеральним писарем Іваном Виговським. У січні 1650 р. цей документ козацькі послі вручили у Варшаві польському королю Яну Казимиру. На 717-ти сторінках в ньому було перелічено 39898 козаків і 16 полковників⁴.

Богдан Хмельницький проявив себе талановитим організатором і в господарсько-фінансовій сфері. Розбудова держави в умовах ведення визвольної війни потребувала величезних коштів. Фінансових витрат вимагали і організація адміністративного апарату, і збройні сили, і активна міжнародна політика. За допомогою здібних помічників Хмельницький зумів одержати необхідні гроші. Фінанси України — «військовий скарб» — поповнювалися з трьох основних джерел: земельного фонду, що склався з ліквідацією польської влади в Україні; доходів від промислів (млини, винокурні, рудні та ін.) і торгівлі; з податків і оренд. Гетьман надавав великого зна-

¹ Див.: *Грушевський М. С.* Вказ. праця. С. 303.

² Хрестоматія з історії Української РСР. Т. I. С. 269.

³ Див.: *Велика історія України*, Т. II, С. 65.

⁴ Див.: *Тодийчук О. В.* Україна XVI—XVIII ст. ст. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989. Т. 70.

чення розиткові і захисту внутрішньої та зовнішньої торгівлі, від якої державний скарб отримував значні доходи. Важливою галуззю фінансів були кордонні мита. В гетьманському Універсалі від 28 квітня 1654 р. про встановлення мита на чужоземні товари Хмельницький пояснює необхідність цього податку збільшенням державних дипломатичних витрат. З цією метою була розроблена система тарифів. Самовільно привезені чужоземні товари підлягали конфіскації: половина йшла у військовий скарб, половина — збирачеві мита¹.

Важлива роль належала Богдану Хмельницькому в організації судочинства. На звільненій частині України було створено судову систему, яка базувалася, як наслідок від минулого, на станових судах.

Провідне місце займали козацькі суди. Їх судочинство ґрунтувалося на давньому звичаєвому праві, Литовських статутах, а також гетьманських універсалах. При цьому зберігався старий принцип: «Де три козаки, там два третього судять»².

Спочатку державне судочинство здійснювала козацька старшина. Судили полковники і сотники, деякі поліцейські обов'язки мали полкові осавули та підосавули. Надалі їх місце зайняли полкові і сотенні судді. Богдан Хмельницький заснував Генеральний військовий суд при гетьмані як найвищу судову інстанцію. До його складу входили два генеральних судді та судовий писар. Компетенція козацьких судів поступово розширювалась і вони набували певною мірою значення загальностанового суду. Так, козацьким судам, крім козаків, стали підсудні міщани і селяни у справах за вбивство, розбій, крадіжки та ін.³.

У містах з магдебурзьким правом діяли міські суди. Гетьманські універсали навіть розширили їх повноваження. Залишилися без серйозних змін і церковні суди.

Особливе місце в державній діяльності Богдан Хмельницький відводив зовнішній політиці. Її головною метою було утвердження самостійної козацької держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин. У пошуках союзників для боротьби з Польщею Хмельницький увійшов у дипломатичні зв'язки майже з усіма крайнами Європи. Він розраховував на союз з кримським ханом, приймав турецьких послів, багато уваги приділяв зближенню з Молдавією і т. ін.

¹ Див.: Апанович О. Будівничий Української гетьманської держави// Уряд. кур'єр. 1995. 31 серп.

² Див.: Велика історія України. Т. II. С. 65.

³ Див.: Апанович О. Вказ праця.

Повсюди він добивався рівноваги, намагаючись численними союзами захистити суверенітет козацької держави.

Крах балканської політики примусив Хмельницького до союзу з Москвою. Міжнародна угода з Московською державою була укладена у січні 1654 р. Але намагання Москви обмежити, а у подальшому і знищити козацьку державу примусили Хмельницького шукати противаги і захисту від агресивної політики Москви. Він дуже енергійно узявся за утворення коаліції зі Швецією, Семиграддям, Молдавією, Волощиною, Бранденбургом та Литвою. Але ця політика після перших успіхів зазнала поразки. Довести розпочату справу до кінця Хмельницький вже не міг. 6 серпня 1657 р. гетьмана не стало.

Для України настали дуже важкі часи. Її подальша історія — це поступове обмеження і знищення її державного суверенітету з боку Російської імперії, яка у 1764 р. остаточно скасувала незалежну Українську державу, створену великим гетьманом Богданом Хмельницьким.

Надійшла до редколегії 09.10.95

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА

В. В. РЕЧИЦЬКИЙ, канд. юрид. наук, доц.
НЮА України

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ ЯК ФЕНОМЕН ДЕМОКРАТІЇ

Конституційний процес в посттоталітарній Україні є реалістичним прикладом дії демократії в її позитивних і негативних якостях одночасно. Сьогодні цей процес поліфонічний і контрапунктивний, його структура ускладнюється, а амбіції учасників стають скромнішими, ніж були спочатку. Здобутки в цій ділянці кількісно зменшуються, натомість зростає їх якість. Робота конституційної комісії, яка згідно з попереднім планом мала б вже завершитися остаточно узгодженим текстом, навряд чи припиниться найближчим часом.

В свою чергу партії й громадські об'єднання пропонують альтернативні підходи. Півдесятка конституційних проектів різного рівня юридичної досконалості обертаються в країні